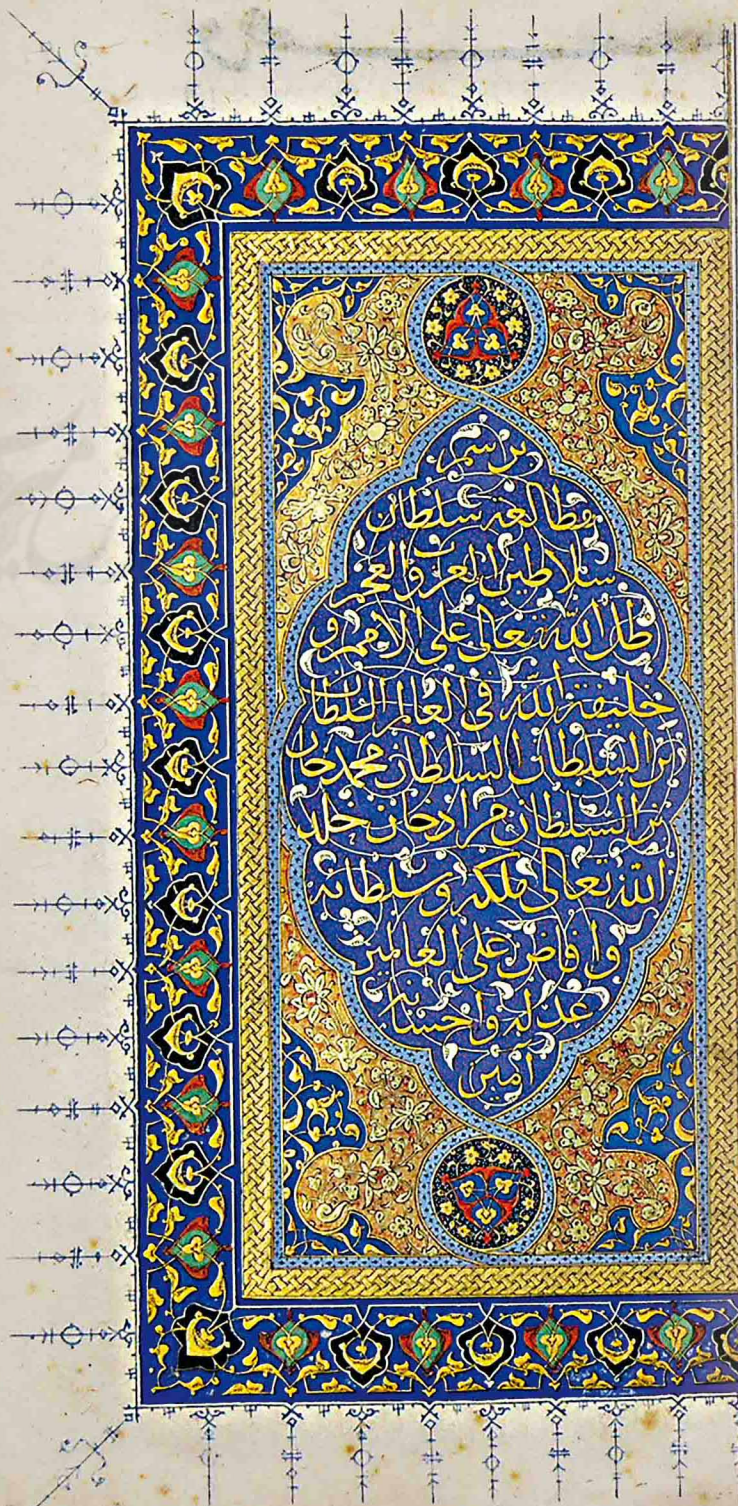

گزارش میراث

فصلنامه اطلاع‌رسانی در حوزه نقد و تصحیح متون، نسخه‌شناسی و ایران‌شناسی

دوره سوم، سال هفتم، شماره چهارم، زمستان ۱۴۰۱ [انتشار: زمستان ۱۴۰۳]

- جلال متینی و خدمات او به میراث مکتوب فارسی ● تخبیر الکلام، اثری نویافته از سیف‌الدین اسفرنگی در سبب نزول بعضی از آیات قرآن / بهروز ایمانی
- یادمانی از دوره سلجوقی در حلب / احمد عاصبار ● برخی واژه‌ها و اصطلاحات مغولی در الواسیل الی الریاسیل / علی صفی آق‌قلمه ● به نیروی بازوی کیخسروی: درباره نام گرجی الهوردی خان / محمدصادق میرزا ابوالقاسمی ● برای محافظت و از روی مهرورزی: اعمال عاطفی در نقاشی‌های نسخه‌های خطی ترکی - ایرانی دوران مدرن متقدم / کریم‌ستین گروبر، ترجمه: نسترن بجایی ● سه یادداشت ریشه‌شناسی: بشکول، بزکول، بشول، بشول، بزکول، بشکولین؛ دیزه؛ بلج / حسن رضایی باغ‌بیدی، ترجمه: میلاد یگلدو ● شواهدی بر درستی ترجمه بنداری از «ماده سهر» به «ناقه بنت ثلاثین» / حسین شهرابی ● درباره مفردات و رباعیات حسینعلی میرزا فرمان‌فرما / علیرضا خزایی ● درآمدی بر محصلات فهرست‌نویسی نسخ خطی فارسی در لهستان؛ نگاهی گذرا به نسخ خطی بهار دانش در ورشو و طوطی‌نامه در ورسلاو / ستایش‌آف آدام یا سکونسکی ● اشعار نویافته خالص استرآبادی / سید هادی میرزایی ● درنگی بر تصحیح احسن القصص؛ سنجش متن تصحیح‌شده احسن القصص با نسخه اساس (محفوظ در کتابخانه چلبی عبدالله ترکیه) / سید رضا موسوی هفتادر ● نقد و بررسی تفاوت ضبط‌های زرین‌قنانه با دست‌نویسی نویافته / صادق ارشی ● ریشه‌شناس چه می‌کند؟ (۱۵) / سید احمدرضا قائم‌مقامی ● زندگی و آثار فریدون بیگ / نصرالله صالحی

فهرست

سرشناس

جلال متینی و خدمات او به میراث مکتوب فارسی..... ۳-۴

بسمت

- تخیر الکلام، اثری نویافته از سیف‌الدین اسفرنگی در سبب نزول بعضی از سوره و آیات قرآن /
بهروز ایمانی ۵-۹
- یادمانی از دوره سلجوقی در حلب / احمد خاچه‌یار ۱۰-۱۲
- برخی واژه‌ها و اصطلاحات مغولی در الواسیل الی الرسایل / علی صفری آق‌قلعه ۱۳-۱۹
- به نیروی بازوی کیخسروی: درباره نام گرجی اللوردی خان / محمّدصادق میرزا ابوالقاسمی ۲۰-۲۲
- برای محافظت و از روی مهرورزی: اعمال عاطفی در نقاشی‌های نسخه‌های خطی ترکی - ایرانی دوران
مدرن / مقدم / کریستین گرویر: ترجمه: نسرین نجاتی ۲۳-۵۰
- سه یادداشت ریشه‌شناختی: بشکول، پزکول، بشول، پزگول، بشکولیدن؛ دیزه؛ بلوچ / حسن رضایی باغبیدی:
ترجمه: میلاد بیگلر ۵۱-۵۴
- شواهدی بر درستی ترجمه بنداری از «ماده سهر» به «ناقه بنت ثلاثین» / حسین شهرابی ۵۵-۶۳
- درباره مفردات و رباعیات حسینعلی میرزا فرمان‌فرما / علیرضا خزایی ۶۴-۶۹
- درآمدی بر معضلات فهرست‌نویسی نسخ خطی فارسی در لهستان: نگاهی گذرا به نسخ خطی بهار دانش
در ورشو و طوطی‌نامه در ورسلاو / ستانیسواف آدام باشکوفسکی ۷۰-۸۰
- اشعار نویافته خالص استرآبادی / سیده‌های میرآقایی ۸۱-۸۷

نقد و بررسی

- درنگی بر تصحیح احسن القصص؛ سنجش متن تصحیح‌شده احسن القصص با نسخه اساس (محفوظ در
کتابخانه چلبی عبدالله ترکیه) / سیدرضا موسوی هفتاد ۸۸-۹۹
- نقد و بررسی تفاوت ضبط‌های زرین‌قبانامه با دست‌نویسی نویافته / صادق ارشی ۱۰۰-۱۱۳

پژوهش‌های باستان‌شناختی

- ریشه‌شناس چه می‌کند؟ (۱۵) / سید احمدرضا قائم‌مقامی ۱۱۴-۱۱۷

ایران در متون و منابع عثمانی (۲۸)

- زندگی و آثار فریدون بیک / نصرالله صالحی ۱۱۸-۱۲۲

صاحب امتیاز:

مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب

مدیر مسئول و سردبیر: اکبر ایرانی

معاون سردبیر و سرویستار: مسعود راستی‌پور

مدیر داخلی: یونس تسلیمی پاک

طراح جلد: محمود خانی

چاپ دیجیتال: میراث

نشانی مجله:

تهران، خیابان انقلاب اسلامی، بین خیابان دانشگاه و
ابوریحان، ساختمان فروردین (شماره ۱۱۸۲)، طبقه دوم.

شناسه پستی: ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۶۶۴۹۰۶۱۲

دورنگار: ۶۶۴۰۶۲۵۸

www.mirasmaktoob.com

gozresh@mirasmaktoob.ir

بها: ۶۰۰،۰۰۰ ریال

روی جلد: دست‌نویسی مورخ ۸۷۰ق از تحریر
المجسطی، اثر نصیرالدین محمد بن محمد بن حسن
الطوسی (۵۹۷-۶۷۲ق)، که به رسم خزانه سلطان محمد
فاتح (۸۴۸-۸۸۶ق) انتساخته شده و اکنون به شماره
۱۳۶۰ در مجموعه فیض‌الله افندی در کتابخانه ملت
(استانبول) نگهداری می‌شود.

راهنمای نویسندگان و خوانندگان

- آرای مندرج در نوشته‌ها لزوماً منطبق با نظر گزارش میراث نیست.
- گزارش میراث در پذیرش و ویرایش مقالات مختار است.
- نقل مطالب این نشریه با ذکر مأخذ مجاز است.
- مقالاتی که پذیرفته نشده‌اند، بازگردانده نمی‌شوند.
- نسخه ویراسته و نهایی مقالات، حتی المقدور با تأیید نویسندگان به چاپ خواهد رسید.

از نویسندگان می‌خواهیم به نکات زیر توجه فرمایند:

- مقالات ارسالی نباید پیش‌تر در نشریه‌ای منتشر، یا همزمان به نشریات دیگر تحویل شده باشد؛ در غیر این صورت، مجله از چاپ دیگر مقالات نویسنده معذور است.
- نوشته‌های خود را به صورت تایپ‌شده با نرم‌افزار Word و به نشانی gozaresh@mirasmaktoob.ir بفرستید.
- تصاویر، جدول‌ها و نمودارها جداگانه و با فرمت JPEG یا TIFF ارسال شوند.
- به همراه مقالات مترجم، رونوشت متن اصلی و اطلاعات کامل کتاب‌شناختی مقاله ترجمه‌شده فرستاده شود.
- در مقالات نقد و بررسی، لازم است تصویر روی جلد کتاب، نیز مشخصات کتاب‌شناختی آن درج شود؛ شامل موارد زیر:
  - نام مؤلف. عنوان کتاب. نام مصحح/ مترجم. محل چاپ: ناشر، سال چاپ.
  - ارجاعات به صورت زیر تنظیم شود:
    - نام خانوادگی، تاریخ انتشار: [جلد/ شماره صفحه (مثلاً: افشار، ۱۳۸۹: ۲۱۲)].
    - تبصره: اگر ارجاع بعدی به اثری دیگر از همان نویسنده باشد، به جای نام خانوادگی: همو؛ اگر ارجاع بعدی به همان کتاب باشد، به جای نام خانوادگی و تاریخ نشر: همان؛ اگر ارجاع بعدی عین ارجاع قبلی باشد: همانجا.
  - کتابنامه در پایان مقاله به ترتیب الفبایی، بر اساس نام خانوادگی یا نام شهر مؤلفان، بدین شیوه تنظیم شود:
    - کتاب: نام خانوادگی/ نام شهر، نام (تاریخ انتشار). عنوان کتاب. [نام مترجم، مصحح و...]. [شماره ویراست]. محل نشر: ناشر. (مثلاً: آذرنوش، آذرتاش (۱۳۸۷). چالش میان فارسی و عربی. ویراست دوم. تهران: نشر نی).
    - مقاله در مجله: نام خانوادگی، نام (تاریخ انتشار). «عنوان مقاله». [نام مترجم]. نام نشریه، دوره یا سال، شماره: شماره صفحات. (مثلاً: صادقی، علی اشرف (۱۳۶۸). «یک قاعده آوایی». مجله زبانشناسی، سال ششم، ش ۲: ۶۲-۷۴).
    - مقاله در دانشنامه، مجموعه مقالات و...: نام خانوادگی، نام (تاریخ انتشار). «عنوان مقاله». [نام مترجم]. در: نام دانشنامه/ مجموعه مقالات. زیر نظر/ به کوشش. محل نشر: ناشر. شماره صفحات. (مثلاً: خالقی مطلق، جلال (۱۳۸۱). «اهمیت و خطر مأخذ جنبی در تصحیح شاهنامه». در: سخن‌های دیرینه. به کوشش علی دهباشی. تهران: افکار. ص ۲۸۵-۳۱۲).
    - دستنویس: نام شهر، نام. عنوان کتاب. شماره دستنویس و کتابخانه. تاریخ کتابت. نام کاتب. (مثلاً: نیشابوری، معین‌الدین محمد بن محمود. بصائر یمنی. دستنویس ش ۳۵۸۴ کتابخانه ملی تبریز. مورخ پنجشنبه ۴ جمادی الاول ۶۸۰ق. به خط ابی‌الخیر محمد بن ابی‌بکر خراسانی تفتازانی.)

تفنی در برخی سروده‌های فارسی دیده می‌شود. برای نمونه، پوربهای جامی قصیده مغولیه‌ای دارد که از ادوار قدیم بر آن شرح نوشته‌اند و ولادیمیر مینورسکی نیز شرحی بر آن دارد (MINORSKY, 1956).^۶ همچنین یک قصیده مغولیه از صدرالدین ابادی^۷ ابهری در مدح امراء عظام ترمذ می‌شناسیم که تنها رونویس شناخته‌شده آن در مجموعه ۱۰۰۷۱ کتابخانه مجلس (ص ۱۱۳-۱۱۴) مندرج است.^۸

نمونه‌های پراکنده دیگری از یادکرد واژه‌های مغولی در برخی متون نیز یافت می‌شود که ممکن است کم‌تر به چشم آیند. برای نمونه، حمدالله مستوفی در بخش جانورشناسی نزهة القلوب، هر جا که نام ترکی و مغولی جانوران را می‌دانسته، آن‌ها را یاد کرده است (نک. صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۹: سی و هشت).

چنان‌که یاد شد، آنچه از واژه‌ها و اصطلاحات مغولی در متون بر جای مانده عمدتاً از گونه دیوانی و مناصب حکومتی است، که مفهوم دقیق آن‌ها در آن زمان نزد منشیان و مستوفیان دستگاه‌های حکومتی مشخص بوده و در آثار آنان نیز به کار رفته، اما با گذشت زمان، کاربرد آن‌ها منسوخ شده یا با تغییراتی در زبان بر جای مانده است.

۱. به نشانی ۲۱ مجامع فارسی در دارالکتب المصریه، که در تفلیس کتابت شده است.
۲. در بخش‌های آغاز نسخه به یادکرد برابره‌های فارسی پرداخته شده و عمده متن دارای برابره‌های عربی است. این متن دارای سه بخش اسماء و افعال و تفسیر اسماء ترکی به مغولی است که نخستین بخش به صورت دستگامی و دومین بخش با توجه به زمان‌ها و حرف آغازین افعال عربی تنظیم شده و بخش سوم شامل برابر مغولی القاب عام ترکی (مثلاً: سنجر=قتنوم) است.
۳. به نشانی Or. 517 در کتابخانه دانشگاه لیدن. بخش مهم این مجموعه، که یک لغت‌نامه دستگامی عربی به ترکی است، در سال ۱۸۹۴ با عنوان ترجمان ترکی و عربی منتشر شده است.
۴. نسخه مصر با یادکرد نام اعداد در مغولی آغاز شده، اما مبحث اعداد در قسم بیست‌ویکم از متن نسخه لیدن (گ ۷۰) آمده است. (این نسخه به لطف پژوهشگر گرامی، آقای علی دوست، به دست من رسید؛ از ایشان سپاسگزارم)
۵. چند واژه مغولی این متن را در تصحیح بخش مغولی این مقاله در پاورقی‌ها نقل کرده‌ایم.
۶. این قصیده در خلال تصحیح دیوان پوربهای جامی توسط دوستانم، دکتر بهروز ایمانی و دکتر میلاد عظیمی، بررسی شده و در دست انتشار است.
۷. حرف دوم در نسخه بی‌نقطه است.
۸. مجموعه‌ای کهن و ارزشمند است که در پایان اثر سی‌وپنجم آن تاریخ ۷۰۸ ق ثبت شده است (نظری، ۱۳۸۸: ۹۴-۱۰۱). از یک بیت قصیده ابادی - که در ذیل اصطلاح «سیورغامشی» نقل کرده‌ایم - می‌توان دانست که قصیده در دوره محمود غازان (حک. ۶۹۴-۷۰۳ ق) سروده شده است.

برخی واژه‌ها و اصطلاحات مغولی در الوسایل الی الرسایل

علی صفری آق‌قلعه

پژوهشگر متون، مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب
alisafari_m@yahoo.com

پس از جای‌گیری مغولان در ایران، شماری از واژه‌ها و اصطلاحات مغولی به زبان فارسی راه یافت که عمدتاً از گونه اصطلاحات دیوانی یا مناصب مغولی هستند و بیش‌تر هم در اسناد و متونی چون تواریخ فارسی به کار رفته‌اند. با این حال به نظر می‌رسد که کاربرد واژه‌ها و اصطلاحات مغولی، دست‌کم تا اوایل سده هشتم، بیش از این‌ها بوده است و برخی از طبقات جامعه نیازمند آشنایی با مفاهیم آن‌ها بوده‌اند. یکی از دلایل این نظر، وجود لغت‌نامه‌های مغولی به فارسی است که قدمت برخی از آن‌ها به اواخر سده هفتم می‌رسد. برای نمونه، نصرالله مبشر الطرازی نسخه‌ای مورخ ۶۳۶ (صحیح: ۶۸۶) از اثری با عنوان رساله فی اللغة المغولیه را شناسانده^۱ و توضیح داده که دربرگیرنده واژه‌های مغولی با برابره‌های فارسی هرکدام، به صورت زیرنویس، است (مبشر الطرازی، ۱۹۶۶: ۲۵۲/۱-۲۵۳). مطابق توصیف مبشر الطرازی، این اثر فقط شامل برگ‌های ۱۶۶ تا ۱۷۸ از یک مجموعه است، پس نباید اثر مبسوطی باشد، اما قدمت آن بسیار قابل توجه است.

همچنین یک لغت‌نامه مغولی به فارسی و عربی^۲ موسوم به کتاب مغلی و عجمی در مجموعه‌ای مورخ ۷۴۳ ق موجود است^۳ که با متن موجود در مصر تفاوت دارد^۴ و اگرچه نمی‌دانیم در چه زمانی تألیف شده، اما نگارش آن پیش از ۷۴۳ ق خواهد بود.^۵

حتی کاربرد برخی واژه‌ها/ اصطلاحات مغولی به صورت

راه جست‌وجوی نام اثر در منابع نیز فقط یک اثر با نام مشابه یافت شد که احتمال می‌رفت از نویسنده‌ما باشد، اما ظاهراً چنین نیست. توضیحش آن‌که یاقوت در معجم الادب‌اء ذیل ترجمه نظام‌الدین ابواسحاق ابراهیم بن محمد بن حیدر بن علی المؤذن^{۱۰} الخوارزمی (زاده ۵۵۹ ق) از آثار متعدد او در فارسی و عربی یاد کرده که یکی از آن‌ها الوصائل الی الرسائل نام دارد، اما نوع یادکرد یاقوت نشان می‌دهد که این اثر از منثورات خود آن شخص بوده است:

... و له من التصانیف: کتاب دیوان الانشاء... کتاب الوصائل الی الرسائل من نثره. کتاب دیوان شعره بالعربیة... (حموی الرومی، ۱۹۹۳: ۱۲۸/۱)

در حالی که در مقدمه الوصائل الی الرسائل اشاره شده که از رسائل دیگران نیز در آن استفاده شده است:

... جهت ایشان بر عاده درویشان، از کتب و رسائل مصنفان و از خواطر و قرایح عزیزان، رسائل چند درويزه کردم و با محضری^{۱۱} خود ضم کردم [و] به خدمتشان عرض کردم... (گ ۶۵ر)

جز این، در آغاز بخش مورد نظر ما عباراتی آمده که نشان می‌دهد الوصائل الی الرسائل در دوره تثبیت حکومت مغولان و رواج واژه‌های مغولی نوشته شده، و با این حساب، اگر نگارش آن را در اواسط سده هفتم نیز در نظر بگیریم، باز در این دوره ابراهیم المؤذن الخوارزمی نزدیک به یکصد سال داشته که انتساب اثر به او را نامعقول جلوه می‌دهد.

چنان‌که خواهیم دید، معانی یا تعاریفی که برای برخی اصطلاحات مغولی در الوصائل الی الرسائل آمده، گاهی دقیق‌تر از اصطلاحات مندرج در منابع موجود است و لذا

۹. از ساختار عبارات نویسنده می‌توان حدس زد که نام خود را آورده بوده، اما در نسخه موجود آن را حذف کرده‌اند.

۱۰. نام او در ریحانة الادب در ذیل ترجمه نظام‌الدین مؤذی (به جای مؤذن) یاد شده (مدّرس تبریزی، ۱۳۷۴: ۲۰۷/۳) و از آن‌جا به لغت‌نامه دهخدا نیز راه یافته است. جزء «مؤذن» از نام او در چاپ فلائند الجمان به صورت «المؤذنی» و در چاپ الوافی بالوفیات به صورت «المؤذنی» ضبط شده است (موصلی، ۱۴۲۶: ۶۵/۱؛ صفدی، ۱۴۱۱: ۱۳۹/۶). این شخص دو شرح بر ابیات کلیده و دمنه نگاشته بوده و مطابق نوشته بهروز ایمانی (۱۳۸۰: ۳۳۵-۳۳۶)، مجتبی مینوی احتمال داده است که شاید شرح ناشناخته مندرج در نسخه ۵۱۶ کتابخانه لالا اسماعیل از او باشد.

۱۱. در نسخه چنین است.

برای دست‌یابی به مفهوم دقیق برخی واژه‌ها، می‌توان از منابع یا راه‌کارهای زبانی - واژه‌شناسی و ریشه‌شناسی - بهره برد، اما آگاهی از برخی موارد - به‌ویژه اصطلاحات - نیازمند آن است که متونی حاوی تعریف دقیق این اصطلاحات به قلم آگاهان همان دوره در دسترس باشد. در کتاب کهن‌ترین فرهنگ‌نامه فارسی دانش استیغاب به شماری از این‌گونه اصطلاحات تعریف شده در متن المرشد فی الحساب (نگاشته ۶۹۱ ق) پرداخته شده است (صفری آق‌قلعه و ایرانی، ۱۳۹۵) و در مقاله کنونی نیز تعریف برخی از اصطلاحات را که در بخشی از متن کهن فارسی الوصائل الی الرسائل (احتمالاً نگاشته اواخر سده ۷ یا اوایل سده ۸ ق) آورده شده، بررسی خواهیم کرد.

درباره الوصائل الی الرسائل

کتاب الوصائل الی الرسائل اثری نسبتاً کوتاه در آموزش قواعد مقدماتی ترسل و یادکرد نمونه‌هایی از منشآت خطاب به طبقات گوناگون است که به هفت «باب» بدین قرار بخش‌بندی شده است:

- باب اول: در مقدمات (۶۵-۶۶ر)
- باب دوم: در مکتوبات به سلاطین و امرا و وزرا و حجّاب و تبع ایشان (۶۶-۶۹ر)
- باب سیوم: در مکتوبات به علما و افاضل و فقها (۶۹-۷۲پ)
- باب چهارم: در مکتوبات به اقربا و اصحاب و اودا و احباب (۷۲-۷۹پ)
- باب پنجم: در مکتوبات تهانی و تعازی و اشارت به جواب مکتوب (۷۹-۸۴ر)
- باب ششم: در مکتوبات و مقطعاتی چند متفرّق (۸۴-۸۸پ)
- باب هفتم: در ابیات پارسی و تازی کی بر صدر مکتوبات توان نوشت (۸۸-۹۲پ)

از الوصائل الی الرسائل تا کنون فقط یک نسخه شناخته‌ایم و آن رونویسی مندرج در برگ‌های ۶۵ تا ۹۲ پ مجموعه ۲۸۴۱ کتابخانه شهید علی پاشا (بی تا [حدود سده ۷ ق]) است. متأسفانه مؤلف نام خود را در مقدمه نیاورده است.^۹ از

اوز: کارکن.^{۲۳}
کوتلچی: خدمتکار.^{۲۴}
طارچی: برزیگر.^{۲۵}

۱۲. نسخه: «ننجو». ضبط آن در متون فارسی به جیم است، اما در منابع لغوی مغولی به صورت «اینچو» آمده است (روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۳۱۴/۳-۲۳۱۵؛ شریک امین، ۱۳۵۷: ۵۱-۵۵؛ نیز نک. Doerfer, 1963: 2/220).

۱۳. نسخه: «التنغا»؛ نک. شریک امین، ۱۳۵۷: ۱۰.

۱۴. در نسخه «هر» نیز خوانده می‌شود.

۱۵. در کتاب مغلی و عجمی (گ۶۵ر) در معنای لغوی آمده: «نوبین: امیر»؛ و در فرهنگ جامع التواریخ نیز همین معنی یاد شده است (روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۴۱۵/۳؛ نیز نک. Doerfer, 1963: 1/526). چنان‌که می‌بینیم، در متن ما به «امیر دهزار [سرباز]» معنی شده که ظاهراً برابر «امیرتومان» است و در تاریخ جهانگشای اصطلاح امیرتومان به همین معنی آمده است (جوینی، ۱۹۱۱: ۲۳/۱)، هر چند در جایی تعبیر «نوبینان تومان» آمده که معنای متن ما را تأیید می‌کند: «و جمعی از امرا و بیتکچیان معتبر چون میران بیتکچی ... و غیر ایشان از نوبینان تومان در حضور خان، بحث ایشان فرمودند» (همان: ۵۹/۳). در فرهنگ اصطلاحات دیوانی دوران مغول به نقل از صبح الاعشی معنای «امیر ده هزاره» یاد شده است (شریک امین، ۱۳۵۷: ۲۳۸؛ همان: ۳۵، ذیل «امیرتومان»). صاحب صبح الاعشی تصریح کرده که این مطلب را از مسالک الابصار گرفته و چون این اثر ابن فضل الله (د. ۷۴۹ق) در نیمه سده ۸ق نوشته شده، عبارات آن را که در توصیف حکومت مغولان است، نقل می‌کنیم: «و طبقات الامراء اعلاها النوبین و هو امیر عشرة آلاف؛ ثم امیر الف؛ ثم امیر مائة؛ ثم امیر عشرة» (ابن فضل الله العمری، ۲۰۱۰: ۱۶۶/۳). البته قلقشندی (۱۴۰۷: ۴۲۱/۴) در توصیف «امیر عشرة آلاف» این عبارت را افزوده است: «و یعبر عنه بامیرتومان، اذ التومان عندهم عبارة عن عشرة آلاف».

۱۶. برای این واژه نک. روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۳۱۶/۳؛ شریک امین، ۱۳۵۷: ۶۰.

۱۷. نسخه: «کلمچی». برای این واژه نک. روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۴۰۰/۳.

۱۸. حرف واو در نسخه مفتوح و حرف پنجم با جیم است. آوانویسی واژه در فرهنگ جامع التواریخ به صورت Ba'urçi آمده است (روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۳۱۹/۳؛ نیز نک. شریک امین، ۱۳۵۷: ۶۵).

۱۹. نسخه: «خان»؛ در حاشیه اصلاح شده است.

۲۰. واژه «تورقاق» در فرهنگ جامع التواریخ به معنای نگاهبان و پاسدار آمده (روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۳۶۱/۳؛ نیز نک. شریک امین، ۱۳۵۷: ۹۱ ذیل «ترغاق» با معنی «نگهبان روز»؛ Doerfer, 1963: 1/267 ذیل «تورقاقو»). برای نگهبان شب نک. «کیتاول» در شریک امین، ۱۳۵۷: ۱۹۸.

۲۱. واژه «نوکر» به این معنی در جایی دیده‌نشده و تعبیر «هم‌مشورت هم‌شغل» ظاهراً باید در توضیح «ارتاق» آورده شود (نک. پانویس بعد). (یادآوری دوست دقیق‌النظر آقای مسعود راستی‌پور)

۲۲. واژه «ارتاق» در فرهنگ جامع التواریخ به معنای «شریک و انباز (در بازرگانی)» آمده است (روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۲۸۸/۳؛ نک. پانویس قبل).

۲۳. به معنای «استادکار و پیشه‌ور» است (نک. روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۳۰۲/۳).

۲۴. نسخه: «کوتلچی». در فرهنگ جامع التواریخ به صورت «کوتالچی» به معنای «راهنما، رهبر، پیشرو و پیش‌آهنگ» آمده است (روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۴۰۱/۳).

۲۵. حرف راء در نسخه مضموم است (نک. روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۳۳۳/۳؛ ذیل «تارقچیان» که آوانویسی متفاوتی دارد).

این بخش می‌تواند مرجعی برای درک دقیق‌تر متون و به‌ویژه ارائه تعاریف دقیق‌تر در لغت‌نامه‌ها باشد. در مدخل‌هایی که اختلاف خاصی با دیگر منابع ندارند، هنگام یادکرد مآخذ، عموماً به بخش واژه‌های مغولی جامع التواریخ و فرهنگ اصطلاحات دیوانی دوران مغول ارجاع شد و چون در آن‌ها به دیگر مراجع - به‌ویژه کتاب دورفر - اشاره شده، از تکرار دیگر منابع مگر در مواضع ضرورت خودداری شد. در موارد اختلاف متن ما با منابع، توضیح بیش‌تری داده شد یا شواهدی آورده شد.

فرهنگ اصطلاحات ترکی/مغولی به فارسی در الواسایل الی الرسائل

فصل

بدانک چون در این عهد، عالم زیر شمشیر پادشاه جهانگیر - زید عظمته - است و هر فرمان کی از درگاه جهان‌پناه - لا زال من العلاء و الرّفعة بمزید - تشریف نفاذ یافت، بعضی به لغت تُرک و صورتِ خط مغول می‌باشد، الفاظی چند از آن ایشان میان اهل این صنعت متداول شده است و چون دانستن آن، مبتدی را مهم است، شمه‌ای از آن در این مختصر نموده می‌شود.

قاآن: پادشاه بزرگ‌ترین.

یرلیغ: مثال و فرمان پادشاه.

یاسا: حکم پادشاه.

اردو: درگاه پادشاه.

اینچو^{۱۲}: خاص پادشاه.

آلتماغا^{۱۳}: نشان و فرمان پادشاه.

آل: نشان تمغا.

نویین: میر^{۱۴} ده‌هزار.

باسقاق: شحنة^{۱۶}.

کلمچی^{۱۷}: انک معنی سخن گوید.

باورچی^{۱۸}: خوان سالار.

ترقاق: سلحدار^{۲۰}.

آقا: بزرگ‌تر و مخدوم.

نوکر: هم‌مشورت، هم‌شغل^{۲۱}.

ارتاق: بازرگان^{۲۲}.

آمده‌است: «در دورهٔ ایلخانان، افرادی که به عنوان چریک از روستاها گرفته، در قشون به کار گمارده می‌شدند»؛ هر چند متن ما شاید معنای دقیق‌تر واژه و بیت را مشخص سازد.

۳۰. به این معنی در منابع ما یاد نشده‌است. برای معنی «مالیات» نک. شریک امین، ۱۳۵۷: ۱۸۸.

۳۱. در فرهنگ جامع التواریخ به معنای لغوی واژه (طرف، نوعی پیمانانه) اشاره شده (روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۳۳۸/۳) اما در فرهنگ اصطلاحات دیوانی دوران مغول افزون بر آن معانی، به معنی «وجه معاش و آذوقه لشکر» نیز اشاره شده‌است (شریک امین، ۱۳۵۷: ۹۳).

۳۲. در فرهنگنامهٔ اصطلاحات مندرج در المرشد فی الحساب آمده‌است: «الفیجور: آنچه بر سرهای مردم نهاده‌اند کی هر سال بستانند» (صفیری آق‌قلعه و ایرانی، ۱۳۹۵: ۴۶). چنان‌که در تعلیقات همان منبع اشاره شده، این مالیات بر حیوانات اهلی نیز بسته می‌شد (همان: ۸۸-۹۱) و لذا تعریف متن ما چندان دقیق نیست (نیز نک. شریک امین، ۱۳۵۷: ۱۸۱ که معنای «مالیات گله» را نخست آورده‌است).

۳۳. برای معنای «چاپارخانه و اسب چاپار» نک. شریک امین، ۱۳۵۷: ۲۵۸؛ روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۴۲۲/۳.

۳۴. نخستین حرف در نسخه به ترتیب، مضموم و مفتوح است.

۳۵. نسخه: «بکرا»؛ نیز نک. روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۳۰۴/۳.

۳۶. در نسخه هر دو الف مضموم است. «اولام‌اولام» در فرهنگ جامع التواریخ به معنای «پیوسته، مسلسل، مداوم، همیشگی و پی‌درپی» آمده‌است (روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۳۰۴/۳؛ نیز نک. DOERFER, 1963: 2/107).

۳۷. این واژه را در منابع خود نیافتیم.

۳۸. نک. روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۴۱۹/۳؛ شریک امین، ۱۳۵۷: ۲۴۴.

۳۹. حرف یاء در نسخه مضموم است و واژه «سیورغامشی» در آغاز صفحهٔ بعدی تکرار شده‌است. در قصیدهٔ مغولیة صدرالذین ابادی آمده‌است: «کرده‌اند و سر برآورده به رفعت از فلک | یافته از شاه غازان هر نفس سورغامشی». نیز نک. روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۳۷۰/۳؛ شریک امین، ۱۳۵۷: ۱۵۵ که فقط «سیورغال» را آورده‌است.

۴۰. در فرهنگ جامع التواریخ به شکل «آزوق» و با همین معنی یاد شده‌است (روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۲۹۰/۳).

۴۱. نک. روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۳۹۲/۳؛ شریک امین، ۱۳۵۷: ۱۹۳ هر دو ذیل «فوریلتای».

۴۲. این واژه در منابع ما یافت نشد.

۴۳. معنای مندرج در متن ما در تعیین مفهوم این واژه اهمیت دارد. در فرهنگ جامع التواریخ در ضمن اشاره به اختلاف منابع در معنای واژه، با توجه به فحوای متون فارسی، به معنای «اموال یافته‌شده، بر جای مانده، فراموش شده و شاید گم‌شده» آمده‌است (روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۳۲۲/۳). در رساله در رسم و آیین پادشاهان قدیم راجع به مالیات و مصارف آن از «بلازغو» به عنوان یکی از طیارات و در کنار چیزهای گم‌شده سخن رفته‌است: «و اما طیارات چهار گونه بود: اول مالی که او را هیچ میراث‌خوار نبود... سوم بلازغو و چیزهای گم‌شده و تلف...» (طوسی، ۱۳۳۵: ۳۱-۳۲).

۴۴. در فرهنگ جامع التواریخ «یادامیشی» به معنای «مستمندی، نیازمند شدن و ناتوانی و خستگی» آمده‌است (روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۴۱۹/۳).

۴۵. حرف تاء در نسخه مضموم است. در فرهنگ جامع التواریخ به معنای خوراکی که به بزرگان پیشکش شود آمده‌است (روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۳۳۸/۳). «ترغو» در دورفر (DOERFER, 1963: 2/478) جز این است.

۴۶. نسخه: «سرعوت»؛ در فرهنگ جامع التواریخ به معنای لغوی واژه پرداخته شده که با متن ما تفاوت دارد (روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۳۶۶/۳).

۴۷. در کتاب مغلی و عجمی (گ۶۵پ) آمده‌است: «سوقات: ره‌آورده».

الآغچی^{۲۶}: مکاری.

یامچی: چوبان.^{۲۷}

ایقاق: غمّاز.

ایل: مطیع.

یاغی: عاصی.

چریک: حشر.^{۲۸}

کوج: مدد پادشاه.^{۲۹}

قلان: مؤنت.^{۳۰}

تغار: وجه معاش لشکر.^{۳۱}

قوبجر: شمارِ گاو و گوسبند.^{۳۲}

یام: اسبانِ نام‌زد.^{۳۳}

الآغ^{۳۴}: اسبانِ به‌کرا.^{۳۵}

الام‌الام^{۳۶}: موضع موضع.

تولاج: یکباره.^{۳۷}

یارغو: دعوی.^{۳۸}

یارغوچی: میری کی دعوی شوند.

سیورغامشی^{۳۹}: نواخت.

آزوق: خوردنی.^{۴۰}

قرلتای: جمعیت و طی بزرگ به مشورت کردن.^{۴۱}

تامشمشی^{۴۲}: سخن برابر یکدیگر کردن.

بلازغو: گریخته.^{۴۳}

یادامش: دست‌تنگ.^{۴۴}

تُزغو^{۴۵}: ماحضر که بخورند.

سرغوت^{۴۶}: نعمت و انعام.

سوغات: راه‌آورد.^{۴۷}

هر چند این فصول اربعه به تقدیم اولی بودند، اما چون از اوایل برمیدند، به سبب انک از ایشان داهل شدیم، در اواخر به قید ایراد مقید کردیم.

۲۶. نخستین و دومین حرف در نسخه به ترتیب، مضموم و مفتوح است.

۲۷. در فرهنگ جامع التواریخ به معنای «پیک، مأمور چاپار، مسرع و رکابدار» آمده‌است (روشن و موسوی، ۱۳۷۳: ۲۴۲۲/۳).

۲۸. کتاب مغلی و عجمی (گ۶۵ر): «چریک: لشکر». نیز نک. شریک امین، ۱۳۵۷: ۱۱۹.

۲۹. در فرهنگ بزرگ سخن، ذیل «کوج»، با استناد به بیٹی از جلال‌الدین رومی

- مبشر الطّرازی، نصرالله (۱۹۶۶م). فهرس المخطوطات الفارسیة الّتی تفتنیها دارالکتب حتّی عام ۱۹۶۳م. ج ۲. القاهرة: مطبعة دارالکتب.
- مدرّس تبریزی، میرزا محمّدعلی (۱۳۷۴). ریحانة الادب فی تراجم المعروفین بالکنیة او اللقب. ج ۴. تهران: خیّام.
- مستوفی، حمدالله بن ابی بکر بن زین الدّین حمد (۱۳۹۹). نزهة القلوب. نسخه برگردان دستنویس ۴۵۱۷ کتابخانه فاتح استانبول. تهران: میراث مکتوب.
- موصلی، کمال الدّین ابی البرکات المبارک بن الشّعار (۱۴۲۶ق/۲۰۰۵م). قلائد الجمال فی فرائد شعراء هذا الزّمان. تحقیق کامل سلمان الجبوری. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- نظری، محمود (۱۳۸۸). فهرست نسخه‌های خطّی کتابخانه مجلس شورای اسلامی. ج ۳۲: شماره‌های ۱۰۰۰۱-۱۰۴۰۰. تهران: کتابخانه مجلس.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۷۳). جامع التّواریخ (بخش مغول). ج ۴. به کوشش محمّد روشن و مصطفی موسوی. تهران: البرز.
- DOERFER, Gerhard (1963-1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- MINORSKY, V. (1956). "Pūr-i Bahā's 'Mongol' ode (Mongolica, 2)." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 18, No. 2: 261-278.

منابع

- ابن فضل‌الله العمری، شهاب الدّین احمد بن یحیی (۲۰۱۰م). مسالک الابصار فی ممالک الامصار. ج ۲۷. تحقیق کامل سلمان الجبوری و مهدی النجم. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- اسفزاری، فضل‌الله بن عثمان بن محمّد و ناشناس (۱۳۸۰). شرح اخبار و ابیات و امثال عربی کلّیه و دمنه. به کوشش بهروز ایمانی. تهران: میراث مکتوب.
- ایمانی، بهروز (۱۳۸۰) ← اسفزاری، ۱۳۸۰ (تعلیقات)
- ترجمان ترکی و عربی [بر پایه نسخه مورّخ ۶۴۳ق] (۱۸۹۴م). چاپ شده با مشخصات فرنگی زیر:
Ein Türkisch-Arabisches glossar (nach der Leidener handschrift) (1894). Edited by M. TH. HOUTSMA. Leiden: E. J. Brill.
- جوینی، عظاملک بن بهاء الدّین محمّد بن محمّد (۱۹۱۱-۱۹۳۷م). تاریخ جهانگشای. ج ۳. به کوشش محمّد قزوینی. لیدن: بریل.
- حموی الرومی، یاقوت (۱۹۹۳م). معجم الادباء: ارشاد الاریب الی معرفة الادیب. تحقیق الدّکتور احسان عبّاس. بیروت: دار الغرب الاسلامی.
- روشن، محمّد و مصطفی موسوی (۱۳۷۳) ← همدانی، ۱۳۷۳ (بختی درباره واژه‌های مغولی - ترکی)
- شریک امین، شمیم (۱۳۵۷). فرهنگ اصطلاحات دیوانی دوران مغول. تهران: فرهنگستان ادب و هنر ایران.
- صفدی، صلاح الدّین خلیل بن ایبک (۱۴۱۱ق/۱۹۹۱م). الوافی بالوفیات. ج ۶. تحقیق س. دیدرینغ. بیروت: دارالنشر فرانزشتاینر.
- صفری آق‌قلعه، علی و نفیسه ایرانی (۱۳۹۵). کهن‌ترین فرهنگنامه فارسی دانش استیفا (تصحیح و تحلیل بخش لغات و مصطلحات المرشد فی الحساب). تهران: میراث مکتوب.
- _____ (۱۳۹۹). ← مستوفی، ۱۳۹۹ (مقدمه)
- طوسی، نصیرالدّین (۱۳۳۵). «رساله در رسم و آیین پادشاهان قدیم راجع به مالیات و مصارف آن». در: مجموعه رسائل از تألیفات خواجه نصیرالدّین، به کوشش محمّد تقی مدرّس رضوی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- قلقشندی، احمد بن علی (۱۴۰۷ق/۱۹۸۷م). صبح الاعشی فی صناعة الانشا. تحقیق محمّد حسین شمس الدّین. بیروت: دارالفکر.

باد ساه همانکیر دمد عظمی نیت و هو می مان سار در گاه جهان نیا ۸۸
 لادان و العلاء و الذرعه عمرد بشریف بفاکامات بعضی بلعت تدرک
 و صوت خط مغول می باشد العاطی خذادان اسان همان لهل ان
 صفت صد اول سدن لنت و صور استن از جتندی دامهست شکر
 ادا درین مختصر عمود می شود فآن بادشاه بدر کترین برلع
 سال و فرمان بادشاه یاسا حکم بادشاه اردو در گاه بادشاه
 بنجو خاص بادشا المعاسان و فرمان بادشاه آل نشان تخفا
 نویین برده هزار باسقاق شچینه سلمه ایکن معوی سخن گوید
 جوان باورچی خان شالار ترقاق سلخدار آقا بنزیر و مخدوم
 بوکر هم مسوت هم سفلی ارتاق بازرگان اوزکارکن
 کوتلجی صرمدکار طارقی مرزیکر ابغی مکاری باجی
 حوبان ایفاق غماز ایل مطیع یاغی غاهی حرکت حشر
 کوچ عدد بادشاه فلان مؤنت تغار و به معاش لشکر
 قوچدر سمارکاو و کوسبند پیام اسبان نام زد ابغ
 اسبان پیکرا الهم الهم موضع موضع قولاج یکبان
 مارعود عوی مارعود جی جیری ساد عوی شنود سیوز غا حشر

آغاز بخش واژه‌های ترکی/مغولی الرسائل الی الرسائل (نسخه ۲۸۴۱ کتابخانه شهید علی پاشا، گ ۸۸)

شیور عاشتی نواست آزوق خوردنی قورلنای عیجت
 وطنی بود که مشورت کردن تا بامشمتی ^{سپه‌ایری یکدیگر کردن}
 بلا رغو که بختند یاداشت دست تنگ تزرغو حاضر
 که بخورند سرعت بری و انعام سوعات راه آورد
 هر ضدا بر وصول اربعه بعدیم اولی بودند اما حوز ار او اول
 بر حدند سبب آنکه در سان داهل شدیم در اول غیر نقید
 ابداد نقید کردم ما هفتم
 اسباب بادشمنی و تازی که در صدر مکتوبات توان نوشت در
 اساء آن درج توان کرد می بر دو فصل وصل اول در
 آیات بادشمنی ^۵ تا ایدم برقی ای بار بر کنزید
 به از نوم جبر شدی از اول رعین ^۶ دانی در مرا ^۷ طایطون باشد
 اجم و ستر گذشته خانم بدک شید ^۸ هر دو را حدادان ^۹ سبب
 و در توجیر باید نه اربعه آفرین ^{۱۰} ار حال حوس ^{۱۱} هر که یک خطمی ^{۱۲}
 و آنکه عجم بند صد ^{۱۳} ط فزو کشید ^{۱۴}
 کردتم سرسباز در نیاری ^{۱۵} ستر جو جفا باری ^{۱۶} نداری

ادامه بخش واژه‌های ترکی/مغولی الرسائل الی الرسائل (نسخه ۲۸۴۱ کتابخانه شهید علی پاشا، گ ۸۸ پ)

Gozaresh-e Miras

101

Quarterly Journal of Textual Criticism,
Codicology and Iranology
Third Series, vol. 7, no. 4, Winter 2022
[Pub. Winter 2024]

Proprietor:

The WRITTEN HERITAGE RESEARCH INSTITUTE

Managing Director & Editor-in-Chief:

Akbar Irani

General Editor:

Masoud Rastipour

Managing Editor:

Younes Taslimi-Pak

Cover:

Mahmood Khani

Print:

Miras

No. 1182, Enghelab Ave.,
Between Daneshgah St. & Abureyhan St.,
Tehran, Iran

Postal Code: 1315693519

Tel: 66490612, **Fax:** 66406258

Website: www.mirasmaktoob.com

E-mail: gozaresh@mirasmaktoob.ir

Table of Contents

Editorial

Jalal Matini and His Contributions to the Persian Written Heritage 3-4

Articles

Takhbīr al-Kalām: A Newly Found Work by Sayf al-Dīn Isfarangī on the Reasons for Revelation of Some of the Quran's Surahs and Verses / Behrouz IMANI 5-9

A Remnant of the Seljuq Period in Aleppo / Ahmad KHAMEYAR 10-12

A Few Mongolian Words and Expressions in *Al-Wasā'il Ilā al-Rasā'il* / Ali SAFARI AQ-QALEH 13-19

By the Might of the Royal Arm: on the Georgian Name of Allāhwerdī Khān / MohamadSadegh MIRZAABOLQASEMI 20-22

In Defense and Devotion: Affective Practices in Early Modern Turco-Persian Manuscript Paintings / Christiane GRUBER; Translated by Nastaran NEJATI 23-50

Three Etymological Notes / Hassan REZAI BAGHBIDI; Translated by Milad BIGDELOO 51-54

Some Evidence for the Accuracy of Bundari's Translation of *Māda Sihr* to *Nāqatu Binti Thalāthīn* / Hossein SHAHRABI 55-63

On the Monostichs and Quatrains of Hussayn 'alī Mīrzā Farmānfarmā / AliReza KHAZAI 64-69

An Introduction to the Challenges of Cataloging Persian Manuscripts in Poland: An Overview of the Manuscripts of *Bahār-i Dānish* and *Ṭuṭī Nāma* in Warsaw and Wrocław / Stanislaw Adam JAŚKOWSKI 70-80

Newly Discovered Poems of Khālis-i Astarābādī / Seyyed Hadi MIRAGHAI 81-87

Reviews and Critiques

A Contemplation on the Edition of *Ahsan al-Qiṣaṣ*: Collating the Edited Text with the Base Manuscript (Preserved in the Library of Celebi Abdullah in Turkey) / Seyyed Reza MOUSAVI HAFTADOR 88-99

A Review of the Textual Variations Between the Edited Text of *Zarrin Qabā Nāma* and a Newly Discovered Manuscript / Sadegh ARSHI 100-113

Essays on Research

What Does an Etymologist Do? (15) / Seyyed AhmadReza QAEMMAQAMI 114-117

Iran in Ottoman Texts and Sources (28)

Life and Works of Freyduṅ Beyk / Nasrollah SALEHI 118-122